

AZERBAJYCAN'DA BABA SAMİT TEKKESİ VE SAFEVÎ-BEKTAŞİ İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA DİĞER BEKTAŞİLER*

Baba Samit Dervish Lodge And Other Bektashis in Azerbaijan in The Context of Safevi-Bektaşî Relations

Fuzuli BAYAT**

Öz

15. yüzyılda Azerbaycan ve İran coğrafyasında vuku bulan siyasi, dinî gelişmeler 1501'de Şah İsmail Safevî önderliğinde Azerbaycan Safevî Devleti'nin kurulması ile sonuçlandı. Kurulan bu devlet mezhep olarak Şiîliği seçti. Safevî tarikat yapısı Şiî itikadi ile yer değiştirmiş oldu. Devletin kurulmasında önemli rol üstlenmiş Alevi ve Bektaşî Türkmen aşiretleri yeni kurulan Kızılbaş Devleti'nin aslı unsurları oldular. Bu dönem kendisini Hacı Bektaş'ın oğlu adlandıran Baba Samit dervişleri irşad görevinin önderleri olarak Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde tekkeler açtılar. Dede Muhammed adlı bir Bektaşî liderinin kendi dervişlerinden Dede Hasan'ı bir mektupla ve bazı küçük hediyelerle Tebriz'e Şah İsmail'in yanına gönmesi Safevî-Bektaşî ilişkilerinin derinleşmesine neden oldu. Bu ise Anadolu Bektaşîlerinin Safevî Devleti'ni kendi devletleri gibi görmeleriyle alakalıdır. Bektaşî tarikat üyelerinin Azerbaycan'ın önce Aran denilen bölgesinde, daha sonra da Şirvan'da tekke kurduklarını, hatta Nahçıvan Bektaşîlerinin Bektaşî soyadlarını 16. yüzyıldan bu yana korumakta olduklarını ve zaviye kurduklarını, halkı irşad ettiklerini, Safevîye'nin devlet kurmak ideolojisinin yayıcıları, tebligatçıları olduğunu hem sözlü kaynaklardan hem de kısıtlı yazılı kaynaklardan öğreniyoruz. Sözlü ve yazılı kaynaklarda Şah İsmail Hatai zamanında hatta onun yakınlarından olan bazı Kızılbaşların Bektaşî olduğunu da öğrenmek mümkündür. Nitekim Şah İsmail Hatai'nin saray hekimi ve tarihçisi olan Dosteli Türki'nin bir Bektaşî müridi olduğu muhtemelen mümkündür.

Bu yazıda Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan (1453-1478) zamanında Alevi ve Bektaşî düşüncesinin Azerbaycan'da yayılmasının Şeyh Cüneyd'in, Anadolu'dan getirdiği Kızılbaş zümreleri sayesinde vuku bulduğu ve Baba Samit dervişlerinin Aran, Karabağ ve Şirvan'da faaliyet gösterdikleri açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şiî İtikadi, Kızılbaşlık, Safevîler, Safevî-Bektaşî İlişkileri, Bektaşîler, Baba Samit Tekkesi.

Abstract

Political and religious developments that led to Azerbaijan and Iran in the 15th-16th centuries resulted in the establishment of the Azerbaijan Şafavid State in 1501 under the leadership of I Şah İsmā'îl Şafavî. They chose Shiite as the sect of the state. Şafavî sect structure was replaced by the Shiite ruling. The Alevi-Bektashi Turkmen tribes, which played an important role in the establishment of the state were the main elements of the newly established Qizilbaş state. During this period, Baba Samit, who named himself the son of Haji Bektash, and his dervishes became the leaders of the mission of guidance. It is known that a Bektashi leader named Dede Muhammed sent one of his dervishes, Dede Hasan, with a letter and some small gifts to Şah İsmā'îl to Tabriz. This is related to the Anatolian Bektashis seeing the Şafavid state as their own. We learn from both verbal sources and limited written sources that they established a lodge in Shirvan, and even that the

* Geliş Tarihi: 03.12.2020, Kabul Tarihi: 19.07.2021. DOI: 10.34189/hbv.101.002

** Prof. Dr., Azerbaycan Bilimler Akademisi, Folklor Enstitüsü bölüm başkanı, fuzulibayat58@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0811-5852>

Nakhchevan Bektashis have been protecting the Bektashi surnames since the 16th century and they have established the lodge, that they have publicized them, that the Şafavid's state-building ideology was spreaders and notifiers. In verbal and written sources, it is also possible to learn that during the time of Shāh İsmā'īl Hatai, even some of the relatives of Qizilbāsh were Bektashi. As a matter of fact, it is possible that Shāh İsmā'īl Hatai, was a Bektashi follower of Dosteli Türki who was a palace physician and historian.

In this article, it is revealed that during the reign of Akkoyunlu ruler Uzun Hasan, the spread of Alevi-Bektashi thought in Azerbaijan took place thanks to the Qizilbāsh tribes that Shaykh Juneyd brought from Anatolia and that Baba Samit dervishes were active in Aran, Karabakh and Shirvan.

Keywords: Baba Samit Dervish Lodge, Şafavî-Bektaşî relations , Qizilbāsh, Bektashis, Şafavids, Shiite Faith..

Giriş

Aleviliğin hem Bektaşî tarikatı hem Ehl-i Hak hem Alillahi hem de Yaresan/Kakai adları ile Azerbaycan ve İnan'da, Suriye ve Irak'ta, Balkanlar'da ve Kafkaslar'da geniş bir alana yayıldığı ve özellikle Osmanlı Devleti siyasi tarihi açısından adlandırılmasıyla birlikte topyekün Kızılbaş zümre adı ile bilindiği tarihi kaynaklarla tasdikini bulmaktadır. Özel olarak Alevi ve Bektaşî inanç önderlerinin bir kısmının Balkanlar'a (şimdi tekçe Arnavutluk'ta iki milyona yakın Bektaşî vardır) yerleşmesinden daha önce Azerbaycan'a gelip burada Devlet-i Kızılbaşan veya başka bir adla Safevî Devleti'nin kuruluşuna iştirak eden Anadolu Türkmenleri arasında yer aldığı bilinmektedir. Yakın tarihten itibaren Alevi ortak adıyla anılan toplulukların Bektaşî adlandırması ve bu toplulukların da günümüzde ısrarla kendilerinin Alevi olmadıkları, Bektaşî olduklarını bildirmeleri dikkate alınmalıdır. Şeyh Cüneyt ile başlayan Erdebil Tekkesindeki siyasallaşma torunu Şah İsmail ile gerçekleştirilince tekkenin sufi boyutu resmi olarak siyasi bir harekete dönüştü. Bundan dolayı da sufi veya irfan topluluğu olarak siyasallaşmaktan uzak kalan topluluklar ya dikkate alınmadı veya Bektaşî adlandırmasının referansı anlaşılmadı.

Bu nedenledir ki birçok hâlde Savfevî Devletini Akkoyunluların devamı olarak görürler (Roemer, 2006). "her şeyden önce Şah İsmail tarafından kurulan Safevî Devleti, bir Türkmen başarısıydı. Onun kurucusunun Uzun Hasan'ın soyundan gelişinden dolayı Safevî Devleti, otuz beş yıl önce bir başka Türkmen devleti olan Karakoyunlu Devleti'nin yerine geçmiş olan Akkoyunlu Devleti'nin doğrudan bir devamı olarak düşünülebilir" (Roemer, 2006, 4).

Şeyh Safiyüddin'in (1252-1334) ecdadlarının Azerbaycan'a geliş tarihleri tam olarak belli olmasa da en azından Osmanlı padişahlarının her yıl Bursa'dan Erdebil Ocağı'na çerağ akçesi ve kıymetli hediyeler gönderdiği malumdur ve o devirde artık Safevî Ocağı sadece bölgede değil, Anadolu ve Rumeli'de de saygın duruma gelmişti. Hatta II. Murad'ın (1446-1451) Şeyh Cüneyd'in (1447-1460) Anadolu'da yerleşmesine izin vermemesine rağmen gönderdiği elçilerle ona hediyeler vermesi de ilişkilerin devam ettiğini göstermektedir (Onat, 2003). Bektaşî tarikatına yakınlığıyla bilinen Sultan II. Bayezid (1481-1512) zamanında da çerağ akçesi gönderme geleneği

sürdürülmekteydi (Onat, 2003, 115). O hâlde Bektaşî dervişlerinin Emir Timur (1370-1405) ve II. Bayezid zamanında Azerbaycan'a yerleşebileceklerini tahmin etmek mümkündür. Nitekim bazı bilgilere göre Anadolu Türkmenlerine Kızılbaş denilmesi de II. Bayezid zamanından kalma bir kavramdır. Osmanlı Sultanı II. Bayezid 1501 yılında vuku bulan Şarur savaşından önce Akkoyunlu Elvend Mirza ve Kürt Emir Hacı Rüstem'e göndermiş olduğu mektuplarda "tâife-i bâğiyye-i kızılbaşê hazzelehumullah" ve "cemaat-ı kızılbaş" ifadelerini kullanmıştır (Solakzâde, 1989, 315). Tabii ki Kızılbaş Türkmenlerin, Bektaşîye tarikatının hoşgörü felsefesine dayanarak, özellikle 15-16. yüzyıllarda Balkanlar'a, İran'a, Irak'a, Azerbaycan'a, hatta Kırım'a kadar yayıldığı tarihi kaynaklara isnaden onaylanır.

Bu yazı, Azerbaycan'da tarih boyunca kurulmuş Bektaşî tekkeleri hakkında değil, bu gün de varlığını koruyan Baba Samit tekkesi ve Baba Samit'e bağlı Pir Halil, Pirsaat, ayrıca Hacı Bektaş soyundan geldiklerini iddia eden Bektaşîler ve onların bir zamanlar tekke görevini yerine getiren, şimdi ise ziyaret yeri olan zaviyeleri bağlamında Safevî-Bektaşî ilişkileri hakkındadır.

1. Baba Samit ve Ona Bağlı Tekkelerin Kuruluşuna Kadarki Dini-Sosyal Yapı

Baba Samit tekkesinin ve ona bağlı derviş localarının kuruluş tarihi kesin olmasa da 16. yüzyılda ortaya çıktığına işaret eden bazı bilgiler mevcuttur. Nitekim Şah İsmail'in (1501-1524) ve oğlu Şah Tahmasb'ın (1524-1576) dönemlerinde şimdiki anlamında yaygın bir Şîî mezhebi söz konusu değildi. Azerbaycan'da, Sovyet döneminde yeterince araştırılmayan veya ateizm bağlamında araştırılan dini ziyaret yerleri (Petruşevskiy, 1930; Yampolskiy, 1958; Yampolskiy, 1960, 34-42; Alekperov, 1960, 187-242; Nemet, 1992; Bayat, 2000, 12-24) vardır ki, halk arasında çok yaygın olan kült karakterli bu kutsal yerler "pir", "türbe" veya "ocak" adlandırılmaktadır.¹ Bu pirlerden biri de halkın Baba Samit/Baba Semit Tekkesi veya Ocağı adlandırdığı dini ziyaret yeridir. Baba Samit dervişleri topluluğuna ait olan Pir Halil ve Pirsaat ziyaretgâhı da bu kabildendir. Baba Samit ve ona bağlılığı söylenen pirlerde yapılan merasimler Z. Yampolskiy'nin de kaydettiği gibi ne eski astral külte, ne de Avesta, Hristiyan, Kur'an normlarına uyar (Yampolskiy, 1960, 219). Resmi Şîî mezhebi ile Şîî tarikatları arasındaki fark, tekkelerin veya Azerbaycan'da denildiği gibi, pirlerin öğrenilmesi ile ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Baba Samit tekkesi, Pir Halil ve Pirsaat ziyaretgâhları 15-16. yüzyıllar Azerbaycan'ında diğer tarikatların yayılımı ve mezhep konusu hakkında da tutarlı bilgi sunar. Kısa da olsa Azerbaycan'ın, Baba Samit derviş topluluğunun kararlaşmadan önceki durumu hakkında aşağıdaki özeti geçmek mümkündür.

Safevî Devleti öncesinde İran'ın ağırlıklı olarak Sünnî olduğu iyi bilinen bir gerçek olsa da (Browne, 1924) bazı düzeltmelere muhtaçtır. Safevîye tarikatının

¹ Azerbaycan'da genelde sufi tekkelerinin kalıntısı olarak bilinen ve yerli halk tarafından "pir" veya "ocak" adlandırılan bu kutsal yerlerin işlevi Sovyet rejiminin en sıkı yıllarında da dayanmamıştır. Ne yazık ki bağımsızlıktan sonra da sık ziyaret edilen bu yerlere dikkat yeterince değildir.

kurucusu Şeyh Safiyüddin'in, "Ahsan al-Tavarih"e göre Sünnî olduğu (Browne, 1924, 43) konusundaki fikirlerin gerçekle bağlantısı çok azdır. İ. Petruşevskiy de "İran'da İslam" adlı eserinde ilk Safevî şeyhlerinin Sünnî olduklarını söylemektedir (Petruşevskiy, 1966). Ancak yazar yine aynı yerde – dipnot düşerek Safevîlerin gizli Şîî olabileceklerini ve kendilerinin Sünnî-Şafii adı altında saklandıklarını da bildirmektedir (Petruşevskiy, 1966, 364). Ayrıca Petruşevskiy, Şeyh Safiyüddin'in peygamber soyundan geldiğine değinmekle dolaylı da olsa onun Şîî olabileceğine işaret etmiş olur (Petruşevskiy, 1949, 68). Bu fikri kuvvetlendirecek bir başka delil de vardır. Batını inançlı Anadolu Türklerinin başlangıçta Erdebil'e şeyhi ziyarete gitmeleri ve şeyhin kendisine seyyid demesi² açık şekilde Şîilikten veya kuvvetli bir Şîî tamayülden haber verir. 1490'da yazılmış ve Safevîye tarikatı hakkında bilgileri içeren en eski yazmalardan biri olan ve Ayasofya'da 3099 No'da kayıtlı nüshada, Şeyh Safiyüddin'den mezhebini sordukları zaman, biz sehabenin mezhebindeyiz, cevabını vermiştir (Gölpınarlı, 1969). Ancak aynı el yazmasının Muallim Cevdet nüshasında ise mezhebinin Hz. Ali ve evlatlarının mezhebinde olduğunu söylemiştir (Gölpınarlı, 1969, 232).

Yaygın fikre göre Safevîye'nin Şîileşmesi daha sonraki devre Şeyh Cüneyd'e bağlanmaktadır. Bu tarihi bir miktar daha ileriye götürülenler de vardır (Kütükoğlu, 1993). Mesela, Erdebil Sofilerinin daha Şeyh Safi'nin torunu Sultan Hoca Ali (1392-1429) zamanında açıkça Şîiliğe temayül ederek İran, Irak, Suriye ve Anadolu'daki heterodoks zümreler ve özellikle Türkmen aşiretleri arasında taraftar toplamağa çalıştığı yazılıdır. Hoca Ali'nin torunu Şeyh Cüneyd'in ise Safevî tarikatını dinî devlet hâline getirdiği bildirilir (Kütükoğlu, 1993, 1). Her ne kadar Safevî-Bektaşî ilişkileri daha öncelerden başlasa da onun doruk noktasına ulaşması Şeyh Cüneyd dönemi ve sonrasındır.

İran'ın bazı bölgelerinde 9. yüzyıldan İsmaili Dailerin kendi akidelerini yaydıkları, gizli veya açık şekilde faaliyet gösterdikleri tarihi kaynaklarla tespitini buluyor (Öz, 2011). Şîî Fatimi Devleti'nin yıkılışından (1171) sonra Nizari İsmailileri, bunun için özel olarak yetiştirilmiş Dailer aracılığıyla İran'ın doğusundan Suriye'ye kadar olan bölgelerde itikatlarını yaymağa başlamışlardır. Buraya Hazar Denizi'nin güneyinde Kazvin şehri, Deylem ve Gilan dahil olmakla kurulan Şîî Alamut Devleti'ni (1090-1256) de dahil etsek, bölgenin eskiden Şîî yapılanması açısından önemli bir yere sahip olduğunu görürüz. Diğer taraftan Emevîler (661-750) ve Abbâsiler (750-1258) döneminde öldürülen ve takip edilen Hz. Ali evlatlarının Azerbaycan ve Horasan bölgelerine yerleştikleri de bir gerçektir. Ayrıca Azerbaycan ve şimdiki Doğu Anadolu coğrafyasında yüz yıla yakın hüküm sürmüş Akkoyunlu³ (1403-1501) ve doksan yıldan fazla hüküm süren Karakoyunlu (1375-1468) devletlerinde

2 Kaynaklara göre Şeyh Safiyüddin Erdebili kendisini 21 göbekte yedinci İmam Musa-i Kazıma bağlamaktadır. Daha sonraki yazılı kaynaklarda onun peygamber soyundan geldiği kayıtlıdır. Şeyhin kendisine atfedilen eserlerde, Menâkıb, Makâlât, Şeyh Safi Tezkiresi, Tahkikat-ı Şeyh Safi, Kara Mecmûa vb. o genelde seyididir.

3 Kuruluş tarihi 14. yüzyılın ortalarına denk gelen Akkoyunlu Devleti, beylikten imparatorluğa uzayan yolda batıda Erzincan ve Simnan'dan doğuda Kirman'a kadar, kuzeyde Gürcistan'dan güneyde Irak'a kadar geniş bir coğrafyada hüküm sürmüştür.

yoğun bir Şîî nüfus vardı, hatta Karakoyunlu devleti Şîî akidesindeydi. Özellikle bir imparatorluk hâline gelen Akkoyunlu Devleti'nin (Woods, 1993, 163-164) başkenti Diyarbakır'ın on bir sancağının tümünde Kızılbaş vergisinin alınması ve 16. yüzyılın tapu tahrir defterlerine göre 111 köyün tamamında var olan Kızılbaş-Alevi ismi ve tekkeleri (Sohrabiabad, 2018, 217-218) Akkoyunlu tebasının önemli bir kesiminin inançsal yapısının heterodoksi, daha açık bir ifadeyle Şîî olduğunu (bu Şîî fikhının koyulaşmadığı ilk dönem Şîîliğidir) kanıtıyor. Kızılbaş-Alevi temelli Safevî Devleti kurulana kadar Azerbaycan ve İran coğrafyasında İsmaili, İlhani Şîîliği, Akkoyunlu Aleviliği ve Karkoyunlu Şîî itikadı mevcut idi. Ve Safevîler kuruluşundan itibaren Ehl-i Beyt yolunda idiler, bölgede mevcut olan Şîî geleneği üzerinde devlet kurarak Şîîliği resmi mezhep ilan etmişlerdir. Anadolu'dan gelen Hacı Bektaş Veli tarikatı mensubu olan Baba Samit dervişleri böylesine bir sosyal yapılanma döneminde Azerbaycan'da tekkelerini kurarak irşada başladılar ve Safevî-Bektaşî ilişkilerini zirveye ulaştırdılar.

R. Öngören'in de yazdığı gibi Safevîye tarikatı geniş bir coğrafyada faaliyet göstermekteydi (Öngören, 2008/35). Safevîye tarikat müritlerinin Azerbaycan dışında Horasan, Buhara, Türkmenistan, Türkistan, Karahıtay, Çin Türkistan'ı, İran, Suriye, Irak, Gilân, Taberistan (Mâzenderan), Hindistan, Serendib (Seylan), Lübnan, Hicaz, Anadolu ve Rumeli vb. bölgelere yayıldığı bilinmektedir (Öngören, 2008/35, 478). Safevî-Bektaşî ilişkileri ve Safevî tarikatının Anadolu'da boy göstermesi 14. yüzyıldan başlasa da bu ilişki daha ziyade Hoca Ali zamanında pekişmiştir. Onun Hamidoğulları ve Karamanoğulları beylikleri üzerinde tesirlerini özel olarak kaydetmek gerekir. Özellikle 15. yüzyıldan sonra Anadolu'da Safevîye'nin propogandasını yapan çok sayıda müritleri vardı. Bu karşılıklı ilişki bağlamında Azerbaycan'da da Baba Samit derviş topluluğu yayılım göstermekteydi.

Ayrıca birtakım Mehdicilik akımlarının yükselişi açısından 15. yüzyılın dikkat çeken bir dönem olduğu da yaygın bir şekilde bilinmektedir. Bunun en sonuncu örneği Safevî İmparatorluğu'nu doğurmuş olan bu dinî akımlar, tasavvufu Şîî taşkınlığı (Gulüvv'ü) kombine eden akıl danışmanları idiler (Arjomand, 2016). Buna rağmen 12 İmam'ın tanınması dışında 15. yüzyıl Şîî Gulüvv'ünün koyu 12 İmam Şîîliği veya İmamî mezhebinin doktriniyle ortak taraflarının az olduğu da başka bir gerçektir. Safevî yönetiminin heterodoksiyi tasfiye etmeye yönelik bu çabaları, Mehdiçi Gulüvv'ü, tasavvufu ve Sünnîliği bastırmaktan ibaret olmuş, 12 İmam Şîîliğinin kesin bir şekilde yerleşmesi için zemin hazırlamış ve yol açmıştır (Arjomand, 2016, 161).

Safevî propogandacıları tarafından yürütülen bu mezhep dönüşümü, halk içinde ilk üç halifenin lanetlenmesinden ve Hz. Ali ile haleflerinin övülmesinden öteye varmamaktaydı (Browne, 1924, 52-53). Aynı zamanda Şîîliğin ilk araştırmacısı olan E. D. Ross'un kendi ismiyle "Ross Anonymous" diye anılan Anonim Tarih'deki pasajlar da Şîîliğin ani hem de hızlı bir şekilde kabulünün yüzeysel nitelik taşıdığını açıkça

göstermektedir (Arjomand, 2016, 18).

12 İmam Şiîliğinin tam yerleşmesi 17. yüzyılın ortalarından itibaren oluşmağa başladı. Burada Sünnî Osmanlı'nın Kızılbaş kıyımı, din, tarikat büyüklerinin Şeyhü'l-İslam'ın bir fetvası ile idam edilmesi, zindana atılması, öldürülmesi gibi dinî baskıları da hesaba katmak gerekir. O nedenle Bektaşiliğin Azerbaycan'da kendi ocaklarını kurması Şiî teokrasisinin tam yerleşmesinden önce, yani 15-16. yüzyıllar olmalıdır. Bektaşiler, Anadolu Aleviliğinin, Azerbaycan'daki yapılanması olarak anlaşılan Ehl-i Haklar ve diğerleri ile birleşerek genel adıyla Kızılbaş olan Türkmenlerin kendi devletlerini kurmak ve genişletmek çabaları içinde idiler. Her ne kadar o dönemin kaynaklarında tutarlı bilgilere rastlanmasa da aslında devlet kurmak düşüncesi Safevîlerin ilk dönemlerinden itibaren, muhtemelen Şeyh Safiyüddin ve daha çok onun torunu Hoca Ali zamanlarında artık vardı. Şeyh Safiyüddin'in Emir Çoban'a sizin askerlerinizin tamamı bizim müritlerimizdir demesi, Hoca Ali'nin, Emir Timur'un Anadolu'da esir alıp Orta Asya'ya götürmek istediği Türkmen Kızılbaşları azat edip Azerbaycan'da yerleştirmesi (Azamat, 1995/11, 279),⁴ Şeyh Cüneyd'in ve oğlu Şeyh Haydar'ın (1460-1488) bağımsız bir ordu komutanı, devlet adamı gibi hareket etmeleri bunu açıkça göstermektedir. Muhtemeldir ki Safevî-Bektaşî ilişkileri bağlamında Baba Samit'e bağlı derviş topluluğu Safevî Devleti'nin güçlenmesinde ve yayılmasında mühim rol üstlenmiştir.

3. Baba Samit Ocağı

Alevî ve Bektaşî düşüncesinin Azerbaycan'da yayılması Şeyh Cüneyd'in, Anadolu'dan getirdiği Kızılbaş zümreleri ile vuku bulmuştur. Ancak Bektaşî dedelerinin Azerbaycan'a gelmesinden önce Safevîye'nin Anadolu'da tekkeler kurduğu bu ilişkinin daha öncelerden başladığını gösterir. Safevî tarikatının Anadolu'da yayılması ve tekkelerinin kurulması 14. yüzyıla tesadüf eder. Şeyh Safiyüddin'in müritlerinden Şeyh Abdurrahman-ı Erzincani (sonradan Erdebil Tekkesinden ayrılmış) Amasya'da Safevîye tekkesini kurmuştu. Gaziantep'de iskân etmiş olan Baraklar da kendilerini Şeyh Abdurrahman-ı Erzincani'nin müritleri bilirdiler. Nitekim Şah İsmail de babasının ve dedesinin düşmanı olan Şirvanşahlar üzerine Erzincan'dan hareket etmiştir (Bayat, 2002, 188). Diğer taraftan Anadolu Türkmenlerinin, özellikle de Antalya ve civarındaki Teke İli'nin Erdebil Ocağı'na çok bağlı olmaları, bu yörede de Safevîye tekkelerinin olabileceği fikrini akla getiriyor. Safevî Devleti'nin kurulmasında önemli rol oynayan Anadolu Türkmen müritlerinin durumu hakkında F. Sümer daha açık bilgi vermiştir. Ona göre "tarikatın başı Azerbaycan'daki Erdebil şehrinde, gövdesi de Anadolu'da idi. İran'da tarikatın pek az mensubu vardı ki, bunlar da Erdebillilerden, Karaca Dağ Türklerinden, Talişlerden, 4 Silsiletü'n-nesebi's-Safeviyye ve Ravzatü's-safâ-yı Nâsirî gibi İran kaynaklarında, Timur'un Ankara Savaşı'nda Yıldırım Bayezid'i yendikten sonra dönüşünde ziyaret ettiği Hoca Ali Erdebili'den çok etkilendiği, bu sebeple Erdebil'i köleriyle birlikte vakıf olarak tarikata bağışladığı rivayet edilir. Timur bu ziyaret sırasında Hâce Ali'den kendisine başka ne gibi hizmette bulunabileceğini sormuş, şeyh de hiçbir şeye ihtiyacı olmadığını, bütün ihtiyaçlarının halk tarafından karşılandığını söyleyerek Anadolu'dan getirdiği Türkmen esirlerin serbest bırakılmasını istemiştir. Timur'un emriyle hemen serbest bırakılan bu esirler de (rivayete göre 30.000 kişi) şükran borcu olarak Safeviyye tarikatına girmişlerdir.

Erran'daki Karamanlu ve Kaçar boylarından idiler” (Sümer, 1992, 12). Bu tespit tam doğru olmasa da en azından Anadolu'daki Türkmen aşiretlerinin Erdebil Ocağı'na bağlılığı açısından değerli bilgi sunmaktadır.

Bektaşiler, Haydariler, Torlaklar, Işıklar gibi Kızılbaş zümreleri hakkında da kaynaklardan ziyade daha çok sözlü tarihten bilgi alırız. Bu zümreler Hoca Ali zamanından sonra Azerbaycan ve İran'ın iç bölgelerinde irşadla meşğul olmuşlardır. Örneğin Bektaşi tarikat üyelerinin önce Azerbaycan'ın Aran denilen bölgesinde, daha sonra da Şirvan'da tekke kurduklarını, halkı irşad ettiklerini, Safevîye'nin devlet kurmak ideolojisinin yayıcıları, tebligatçıları olduğu hakkında çok az bilgi buluyoruz. Sözlü ve yazılı kaynaklarda Şah İsmail Hatai zamanında, hatta onun yakınlarından olan bazı Kızılbaşların Bektaşi olduğunu da öğrenmek mümkündür. Nitekim Şah İsmail Hatai'nin saray hekimi ve tarihçisi olan Dosteli Türki'nin bir Bektaşi müridi olduğu muhtemelen mümkündür. Çünkü daha sonra göreceğimiz gibi Dosteli Türki'nin ve yakın akrabaları olan Vâkıf Türki'nin ve Aziz Türki'nin isimleri Baba Samit müritleri arasında zikredilir.⁵ Hurufilerden ve çoğunluğu Ehl-i Hak olan Karakoyunlu Türkmenlerinden başlayarak İran coğrafyasının Türkler yaşayan bölgelerinde Kızılbaş zümresi adı altında birleşen Anadolu Alevileri, Bektaşiler, Ehl-i Haklar, Hurufiler, Nimetullahiler geniş faaliyet gösterirdiler. Farsların, Goranilerin eski Zerdüşti ve Mitrani inançlarına dayanan Kakai, Yaresan adı altında toplumsallaşan senkretik inançları vardı ki bunlar da Türklerin heterodoksi akımları ile birçok noktada aynıyiet oluşturmaktaydı. Ancak Azerbaycan'da Safevî Devleti'nin dayağı rolünde daha çok Hacı Bektaş Ocağı'na bağlı müridleri görürüz.

Safevî Devleti'nin kurulmasından sonra Anadolu'dan gelen Alevi ve Bektaşi tarikat üyelerinden biri de bugün Aran bölgesi halkı tarafından Baba Samit/Semid/Said/Sammit adları ile bilinen, “baba” unvanlı Bektaşi düşünce önderidir. Burada bilinmesi gereken bir husus da bu yazıda Safevî-Bektaşi ilişkileri bağlamında Azerbaycan'daki Bektaşi tarikatlarından bugün varlığını koruyan Baba Samit, Pir Halil, Pirsaat ve Nahçıvan bölgesinde kendilerini Hacı Bektaş soyundan addedenlerin araştırma konusu olmasıdır. Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde Bektaşi tekkeleri olmuşa da bugün onlardan hiçbir iz kalmamıştır.

Safevî-Bektaşi ilişkileri Şeyh Cüneyd'in Anadolu'ya geçmesi, orada istediği müsamahayı bulamaması, sonradan Konya'ya gitmesi, burada Sadreddin-i Konevî zâviyesinin postnişini olan Abdullatif Efendî ile tartışması (Baha Said, 2000, 222), Türkmenlerle olan ilişkilerin güçlenmesine neden oldu. Özellikle Şeyh Cüneyd'in devlet kurmak çabaları Anadolu heterodoksi akımlarını ve Bektaşileri daha da umutlandırdı. Daha sonra Anadolu'daki Safevî müritleri veya Kızılbaş Türkmenler Azerbaycan'da devlet kurma girişiminde rol almak için Şah İsmail'in etrafında birleşerek Tebriz'e akın ettiler. Bu devlet kurma sürecini Türkmenlerden yardım alan, Şah İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyd (1447-1460), babası Şeyh Haydar (1460-1488) ve abisi Sultan Ali (1488-1894) zaten başlatmışlardır.

⁵ Bu bilgi توری: مبعطلا مکرم من امدهن بخیش (ج ۲) کاتر تان مءار عشلان عینده خیرات تاریحی'1 Kadim Aynş al-Şuara Minel-Etrak. Cilt 2. Beyrut, 1981, s.314-394 arasında verilmiştir. Arapça metni tercüme eden R. Hüseyinov'a teşekkür ederiz.

Şeyh Cüneyd'in Anadolu'daki faaliyetine dayanarak Safevî-Bektaşî ilişkilerinin veya işbirliğinin Safevî-Osmanlı karşılaşmasından önce başladığını söylemek gerekir. Ancak burada söz konusu Anadolu Bektaşîye tarikatıdır, onun Azerbaycan'da mevcut olan diğer Şîî akımları şeklindeki uzantıları değildir. Son zamanlarda Bektaşîye'nin uzantılarını Azerbaycan'daki aşırı Şîî inançlı akımlarda aramak gibi bir eğilim ortaya çıkmıştır. Özellikle İran sınırları içinde kalan Güney Azerbaycan coğrafyasında yaygın olan Ehl-i Hakk'ların, Ali'llâhilerin birtakım merasimlerinin Bektaşî inançlarına benzediklerini veya çoğu zaman aynı olduğunu savunanlar vardır. Bu bilim adamları yanlış olarak ezoterizmin bu tarikatlar aracılığıyla Kürtler arasında yayıldığı görüşünde hemfikirdirler (İvanov, 1953; Nur Ali-Shah, 1966; Melikoff, 1994). Ehl-i Hak şairlerinin dilinin Gorani lehçesinde olduğu ve bu lehçenin de Kürtçeye benzerlik gösterdiği Kürtlerde ezoterizmin yaygın olduğu kanaatine getirip çıkarmıştır. Oysa Ehl-i Hakların meşhur şairlerinin dili 16. yüzyıldan itibaren Beyrek Kuşçuoğlu önderliğinde Türkçe ile yer değiştirmiştir. Bu aşırı heterodoks akımlar sonradan Safevîye'nin tarikattan devlete uzanan yolda mezhebe çevrilmesi ile daha da faallaştılar. O nedenle de başta I. Şah İsmail olmakla Safevî hükümdarları Ehl-i Hakk'ları, Ali'llâhileri takip etmekteydiler. Bunun aksine bizzatıhi I. Şah İsmail ve ondan sonraki Safevî şahları Bektaşî tarikatının Azerbaycan'da yayılmasını kolaylaştıracak her türlü girişimde bulumaktaydılar. Bunun en tipik örneği Baba Samit derviş topluluğunun geniş faaliyet sahasıdır.

V. Minoriski'ye göre aşırı Şîîliğin ortaya çıkması 15. yüzyıla denk gelmektedir. Aşırı Şîîliğin İran'da ortaya çıkması eskiden beri Avesta düşüncesinin ve kısmen de Mani dininin adı geçen bölgede hâkim olması ile alakalandırılır. İ. Petruşevskiy'e göre bu sektaya dâhil olanlar kendilerine Ehl-i Hak derlerdi. Şîî olan Farslar onları Ali'llâhi diye adlandırıyorlardı. Bazı teknik farklarına göre bu tarikat küçük gruplara ayrılmıştı. Türkiye'de onlara Kızılbaşlar, Azerbaycan'da Karakoyunlu ve Görenler, Rezaye bölgesinde Abdal-Beyi, Kazvin'de Kokavend, Mazandaran'da Hocavend derdiler (Petruşevskiy, 1966, 307). Ancak hepsini birleştiren ortak bir yön vardı. Bu da aşırı Ali ve Ehl-i Beyt sevgisiydi. Oysa Safevîlikte ve Baba Samit derviş topluluğunda Ali sevgisi (Nadi Aliyen duası), İmamlara bağlılık var, ancak aşırı değildir ve tevhid inancına ters düşmeyecek seviyededir.

Aslında 16. yüzyılın Safevî tarikatı da bir Alevi-Kızılbaş akımı idi ki görevi ezilen bütün Kızılbaş zümrelerini, genel olarak Türkmenleri bir araya getirerek ve her kesi kapsayacak bir şekilde kendi devletlerini kurmak idi. Belli olduğu gibi devlet kurmak ideolojisi Şeyh Safiyüddin Erdebilî zamanında gizlilik içinde yürütülmekteydi. Ancak Şeyh'in İlhanlı hükümdarı Emir Çoban Suldus'a (ö.1327) ordunun tamamı benim müritlerimdir demesi hiç de onun devlet kurmak düşüncesini Emir Çoban'a itiraf etmesi değildi. Devlet kurmak düşüncesini bazı emarelere bakılırsa açık bir biçimde görmek mümkündür. Dönemin Osmanlı tarihçisi Müneccimbaşî'nin: "Safiyüddin'in müritleri o kadar çoğaldı ki, Emir Çoban ona:

- Bizim askerimiz mi çoktur, sizin müritleriniz mi? diye sormuş.

Şeyh de:

- Sizin askeriniz dahi cümlesi müritimizdir, ziyadelik nasıl olur? Cevabını verdi” (Müneccimbaşı tarihsiz, 180) diye kaydetmesi de Safevîlerin orduya ve hatta devlete nüfuz ettiklerinden haber verir.

Tarikatın yapısı, postun babadan oğula geçmesi (seyidlik prensipi), Şeyh Cüneyd’in, Erdebil’de Türk oymaklarından silahlı birlik oluşturması, Anadolu’da savaşa hazır müritler yetiştirilmesi de bunu kanıtlamaktadır. Ancak önemli bir tespiti yapmak da yerinde olacaktır. Şöyle ki Safevî Ocağı’na mensup müritler başlangıçtan sıradan bir müritten ziyade siyasi bir teşkilatın askerleri idiler ki amaçları siyasi bir egemenlik kurmak idi. Bu süreç Hoca (Hace) Ali zamanında daha belirgin bir hâl aldı ve şeyhin Emir Timur’un esir aldığı Türkmenleri ki hepsi Alevi idi, serbest bırakmasını, rica etmesi ve bu Türkmenleri Azerbaycan’da tutması, kendine mürit yapması ile daha da hız kazandı. Daha sonra Safevîye, Şeyh Cüneyd, ardınca Şeyh Haydar zamanında Kızılbaşlık mefkuresini de kendi bünyesine alarak siyasi sahneye çıkmış oldu.

Tabii ki tartışmaya girmeden ve de Safevî tarikatının başlangıçta Sünnî eğilimli olması savını kabul etmeden şunu belirtmek gerekir ki Şiîlik, özellikle de tasavvufî/batını Şiîlik Şeyh Safiüddin zamanında vardı.

“Tekkenin devlete doğru giden süreçte iki önemli değişim yaşadığı dikkat çekmektedir. Bunlardan birisi, Hoca Ali’den sonra ilk izleri görülen Şiîliğe yönelik eğilimler, ikincisi ise Cüneyd’le birlikte öne çıkan siyasî iktidarı ele geçirmeye yönelik arayışlardır. Şeyh Cüneyd’in tekkenin başında olduğu dönem, hem Erdebil Tekkesi’nin Şiî bir nitelik kazanması, hem de Anadolu’daki Kızılbaşlık açısından çok özel bir önem taşımaktadır” (Onat, 2003, 114).

Safevî Devlet yönetiminin Şiî fıkhını kabul ettikten sonra dinî ve dünyevî hâkimiyette olan Kızılbaşlar zamanla Şiî ideolojisine tam uyum sağlayamadıklarından ve tarikat-taife sosyal yapısının devlet yönetiminde engelleyici unsura dönüşmesiyle tarikatçılık arka plana itildi. Ancak Safevî hâkimiyetinin ilk yıllarında Bektaşilerin Çelebi kolu ve bazı bağımsız Alevi Ocakları Şah İsmail’i (1501-1524) mürid-i kâmil olarak gördüklerinden onun Azerbaycan’da kurduğu devleti kendi devletleri addediyorlardı. Hatta Şah İsmail öldükten sonra da Alevi ve Bektaşilerin Safevî Devleti’ne sempati besledikleri bilinmektedir. Safevî nüfuzunun Osmanlı’da çok etkili olduğu, halkın Safevî şahlarına olan sevgisiyle tasdikini buluyor. Çok büyük bir ihtimalle, Erdebil Ocağı’nın Safevî Devleti’nin kurulmasından sonra tarikat yapısını kaybetmesi ile Anadolu’daki müritler Bektaşîye tarikatına geçmişlerdir (Bayat, 2002, 181-196). Mühimme Defterleri’nden alınan bilgilere göre Safevî Kızılbaş halifeleri Hacı Bektaş Ocağı’nda kurbanlar keserlermiş (Kütükoğlu, 1993, 13).

Bu siyasi ilişkiyi muhtemel Anadolu sufilerinin Azerbaycan’da tekke açmaları izlemiş oldu. Doğal olarak Şah İsmail de Anadolu’daki Kızılbaşları

baskı ve dışlanmaktan kurtarmak için Anadolu'ya Safevîlerin halife (*halifetü'l hulefâ*) adlandırdıkları mürşidini göndermişti. Bütün bunlar koyu Alevi, Caferi ve Şiî düşmanı olan Yavuz Sultan Selim (1512-1520) zamanında gerçekleşmiştir. Anadolu'ya gelen Rumlu Nur Ali Halife Tokat'ı zaptetiktikten sonra etrafına Afşar, Varsak, Karamanlı, Turgudlu, Bozoklu, Tekkeli ve Hamidelli oymaklarından ibaret önemli bir kuvvet topladı, Şah İsmail adına hutbeler okuttu (Uzunçarşılı, 1988b, 229). Bundan önce ve sonra Hamza Sarı Görez ve Şeyhülislam İbni Kemal'in fetvalarıyla başlayıp Şeyhülislam Ebu Suud'un fetvaları ile doruk noktasına ulaşan Kızılbaş Türkmenlerin katliamı da Şah İsmail'in Anadolu'da etkili olduğunu, oluşan siyasi şartlar dahilinde hareket ettiğini kanıtlamakla beraber Osmanlı Devleti'nin de Safevî-Bektaşî ilişkilerini baltaladığını göstermektedir.

Herhâlde düşmanlık haddine ulaşan Sünnî-Şiî çatışması, esasen Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Savaşı ile başlamış oldu. Bununla beraber müderris mutasavvıf tartışmalarının da toplumda ihtilafa neden olduğunu unutmamak lazımdır. Bundan sonra Şiî ve Sünnî (Alevi ve Sünnî) çekişmesinin Müftü Hamza Sarı Görez, Şeyhülislam İbni Kemal ve Ebu Suud'un fetvaları ile devam eden Alevi-Kızılbaş Türkmen katliamları, aslında Osmanlı'nın hızla değişen düşünce, sosyal ve inanç yapısını göstermektedir (Uzunçarşılı, 1988a; Öz, 1995; Altınok, 2001; Çetinkaya, 2004; Canpolat, 2012; Canatan, 2012; Doğan – Çelik, 2014). Osmanlı'da tüm bunlar yaşanırken Baba Samit ve ona bağlı derviş topluluğu Azerbaycan'da irşadla görevliydi.

Bununla beraber Safevî etkisi hâlen de Anadolu'da güçlüydü. Netekim Osmanlı taht kavğasında da daha önceden Kızılbaşlığı kabul etmiş Sultan Bayezid'in büyük oğlu Sultan Ahmed ve oğlu Şehzade Murad da isyan çıkardılar. Bu o Murad idi ki İ. H. Uzunçarşılı ve F. Sümer'in de yazdıkları gibi Kızılbaşlar'dan tac giyerek onlarla ittifak yapan (Uzunçarşılı 1988b, 249; Sümer, 1992, 35) Osmanlı tahtının veliahdı durumundaydı. Büyük bir merasimle Kızılbaş tacı giyen Sultan Murad ilk zamanlarda başarılı olsa da daha güçlü Osmanlı ordusu karşısında Şah İsmail'in yardımına mühtaç olduğunu anladığı içindir ki Şah'tan yardım istemiştir. Safevî hükümdarı da bunun için Nur Ali Halife'yi görevlendirmişti. Nur Ali Halife 1512 yılından itibaren Safevî Devleti adına Erzincan'ı yönetmekteydi. Şah İsmail'in önerisi üzerine Anadolu'da ayaklanma çıkaran Nur Ali Halife, Şehzade Murad'la birleştiyse de buna rağmen Osmanlı yönetimini ele geçirmek isteyen güçler mağlup oldular.

Tek kelimeyle, Azerbaycan'da olduğu gibi Osmanlı topraklarında da Safevî Devleti'nin kurulmasından önce ve sonra Şia-i Batıniye akidesine ve felsefesine bağlı Babailik, Melamilik, Bektaşilik, Hurufilik gibi tarikat ve akımlar geniş yayıldı. Özellikle Yavuz Selim'den sonra Osmanlı topraklarına katılan Anadolu'da ve Suriye'de gayri-Sünnî sufi şubeleri konar-göçer Türkmenler arasında kolayca kabul edilmiştir. Türkmenler hem Azerbaycan'da hem de Anadolu ve Halep'te kabile-tarikat yapılanması ile tasavvuf tarihinde yeni bir yol açtılar. Tarikat-taife yapılanması Orta

Asya'da Hoca Ahmed Yesevi'nin zamanında başlamıştır. Beş Türkmen taifesi toplu şekilde Yeseviye tarikatının müritleri olmuştur (Demidov, 1976; Novokreşenova, 2000, 73-75). Akkoyunlu döneminde de Diyarbakır'a bağlı sancak ve köylerin Kızılbaş zümrelerden mütevellî olması taife-tarikat yapılanmasıydı. İhtiyatla da olsa Baba Samit derviş topluluğunun tarikat-taife yapısına çok benzediğini söylemek gerekir. Nitekim "baba" unvanıyla ortaya çıkmaları, şeyhliğin soyla ötürülmesi vb. buna örnek olabilir.

I. Şah Abbas (1587-1629) zamanından tarikat-taife yapısı ülema-daimi ordu yapısı ile değiştirildi. Sarayda Türkmen Kızılbaşların yerini Fars Şiîler almağa başladı ve mezhep amelleri kendini daha koyu bir biçimde göstermeğe başladı. Buna rağmen Azerbaycan'da, özellikle Tebriz, Erdebil, Nahçıvan, Aran, Muğan, Karabağ gibi yerleşim yerlerinde 17-18. yüzyıllara ait birçok epitafık (mezar taşları üzerindeki) yazılar, mezar taşları yapılışı ve mimari yapıtlar üzerindeki "Nadi Aliyyen" duası Alevi ve Bektaşî felsefesinin varlığını koruduğunun kanıtıdır (İrəvan Əyalətinin İcmal Dəftəri, 1996; Naxçıvan Sancağının Müfəssəl Dəftəri, 1997; Smirnov, 1999). Baba Samit tekkeleri muhtemelen Sabirabad, Saatlı, İmişli, Şirvan, Muğan ve Nahçıvan bölgelerinde kurulmuştu ve 18. yüzyılın sonlarına kadar irşad görevini yerine getirmekteydi. Bunun başlıca nedeni Şiîleşen devlet erkanının yanında hâlen de Kızılbaşlığı koruyan, Şiîliği batınlık, tasavvuf gibi algılayan Türkmenlerin varlığı idi. Burada Alevileri ve Bektaşîleri, ayrıca diğer zümreleri Şiîlerle birleştiren temel etkenin İmamiye felsefesi olduğunu da hatırlatmak lazımdır.

Baba Samit'in Azerbaycan'a yerleşmesi ve kendi dervişleriyle beraber etrafına Aran'dan, Karabağ'dan müritler toplaması bazı tarihçilerin eserlerinde öteri de olsa hatırlanır. Nitekim 17. yüzyılda yaşamış tarihçilerden Şeyh Yakubi ve Şeyh Behmenyar Hilli onun hakkında kısa bilgi vermişlerdir. Bu tarihçilere göre Baba Samit (veya Baba Said de denilir) ağır seyid⁶ soyundan gelen ve kerametleri ile ün kazanan Bektaşî şeyhidir. Vâkıf Türki adlı tarihçi de Baba Samit'in zamanında yaşamış, hatta onunla oturup duran ve hükümdar sarayına yakınlığı ile bilinen bilim adamı idi ve eserlerinde Hacı Bektaşoğlu Said hakkında bilgi vermiştir. Vâkıf Türki, Şah İsmail, Şeki beylerbeyi Hasan Bey'i öldürerek Şeki'ye saldıran Gürcüleri durdurmak için giderken zehirlendiği zamanda onun yanında olmuştur. Kaynaklara göre o, şahın özel hekimi, astrologu ve tarihçisiydi. Hem Şeyh Yakubi (1628-1703), hem Şeyh Behmenyar (1623-1697), hem de Vâkıf Türki hakkında "Türk Şeyhlerinin Tarihi" adlı 1643 sayfalık bir kitap yazan Şeyh Abdül Azim Bağdadi (1743-1819) Şah İsmail ve dönemiyle ilgili bölümde bilgi vermektedir.⁷ Ne yazık ki Şah İsmail döneminin diğer tarihçileri gibi o da Baba Samit ve onun faaliyeti hakkında fazla bilgi vermemiştir. Yine sözlü tarihe göre şimdiki Aran'a, o zamanki Muğan'dan gelip yerleşen Baba Samit daha sonra burada kendi tekkelerini kurmuştur. Onun Muğan'a Anadolu'dan

⁶ El arasında kerametleri ile bilinen, hem baba hem de ana taraftan seyid soyundan gelenler için ağır seyid veya nefesi ağır seyid ifadeleri kullanılır.

⁷ معيطملا دادغیلا حیطعلا دیدع لکارتاً نـم حویبئلا خیراتـه : مـتورید : Şeyh Abdül Azim Bağdadi. Tarihi Şuyux Minel-Etrak. Beyrut Taşbasma (tarihsiz), s.611-728 arasındaki bilgiyi özetleyerek bize aktaran R. Hüseyinov'a teşekkür ederiz.

gelip yerleşmesi ve kendini Hacı Bektaş Veli'nin manevi oğlu adlandırması ve kendine Hacı Bektaşoğlu Said demesi de Bektaşiliğin Azerbaycan'da saygın bir konumda olduğunu kanıtıyor.⁸ Muğan'da kurulan Bektaşî Ocakları ve onun liderlerinden biri olan Baba Samit'in burada yerleşmesi Muğan'ın Azerbaycan'da Müslümanlardan önceki batinilerin yaşadığı merkez olmasıyla bağlantılıdır. "El-Kâmil-fi-t-Tarih" adlı esere göre Muğan'ın Araplar tarafından fethi hicretin 21. yılında gerçekleşti. Arap komutanı Bukeyr ibn Abdullah Muğanlılarla savaşarak onların üzerinde zafer kazandı. Muğanlılar ise vatanlarını terk ederek dağlara çekildiler, sonradan onlar geri dönerek her yaşa dolmuş birey için bir dinar vermekle cizyeni kabul etdiler. Bu olay miladi tarihle 642 yılında gerçekleşmiştir (Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, 1983, 84). Zerdüş kâhinlerinin, yani magların bulunduğu Muğan bölgesinde her yıl Zerdüş ayinleri yapılmaktaydı. Baba Samit de önce batinilerin bilgilerinin intişar ettiği Muğan'da yaşamış, Alevi ve Bektaşî düşüncesini yaymış, oradan da Muğan'a komşu olan Aran'a getirilerek tekkesini kurmuştur.

Bugün Baba Samit'in türbesinin etrafında gömülü olan Azerbaycanlı, özellikle de Karabağlı, Şuşalı ve Tebriz Karadağlı müritlerinin mezar taşı nebati nahışlarla bezedilmiştir. Bu ise Kızılbaşların tekke nahışları idi. Mezar taşlarının üzerinde "Nadi Aliyen" duasının yazılı olması da bunu kanıtlamaktadır. Mesela, bir mezar taşında "Allahu la ilahe illehuve heyyül kayyum. Veselli ale Muhammedin ve ali Muhammed. Muhammedin Resullullah vel Aliyen Veliyullah" yazılıdır. Bu dua, mezarda yatanın Azerbaycanlı Bektaşî olduğunu gösteriyor, çünkü yazının sonunda merhumun kim olduğu kadim Sami dilinin İgyanis lehçesinde verilmiştir: "*Hunda le isnah vetegeys Aziz Türki*". Bu şahıs Dosteli Türki'nin ya kardeşi ya da amca çocuğudur. Şöyle ki, sözlü anlatılara göre Dosteli Türki şimdiki Sabirabad ilçesinin Cavad köyünden (18. yüzyılda Cavad Hanlığı'nın merkezi olmuştur.) (şimdiki adıyla Şıhlar köyünden) olup, Baba Said'in/Samit'in en yakın müritlerinden biriydi (KK.). Sözlü kaynaklara göre Baba Samit'i Şah İsmail'in gösterişi ile tekmeden alıp Dosteli Türki'nin evine getirdiler. Ondan sonra Baba Samit Aran'da, şimdiki Sabirabad ilçesinde kendi tekkesini kurup etrafına müritler toplamağa ve halkı Ehl-i Beyt çizgisinde irşada başladı. Tüm bu bilgiler kısmen de olsa yazılı kaynaklarla teyit edilir.⁹ Diğer taraftan tekke ile rikkeyi birleştiren Şah İsmail ve taraftarlarından Meşedi Nişan Türki, Piri Nicayi Türki, Dosteli Türki, Şeyh Safi ibn Pirkulu Türki, İbn Bağiril Bağdadi Türki (bunların hepsinin Türki nisbesi taşıdıklarından Türk oldukları kesindir) ve Şeyh Mirze Azeri ki büyük astrolog, ressam, mutasavvuf idi, vb. yeni bir tasavvuf marifeti etrafında birleştiler. Buna Kızılbaşlık marifeti denildiği bilinir. Burada zikredilenleri sade şekilde ifade etmiş olursak Baba Samit dervişleri ve Kızılbaşların tasavvufla irfanı birleştirdiklerini öğrenmiş oluruz. Tasavvufla irfanın birleşmesi tıpkı Kur'an-ı Kerim'in ilmiyle amelinin birleşmesi gibiydi. Yani ilmin var âlimsin, amelini var

⁸ Bu bilgi 1981 Şeyh İbn Osman Mudrika. Tarihü'l Kadim Aynş al-Şuara Minel-Etrak. Cilt 2. Beyrut, 1981, s.314-394 arasında verilmiştir. Arapça metni tercüme eden R. Hüseyinov'a teşekkür ederiz.

⁹ 9 (ج) مبدلاً في رحلتنا خيرته Al-Mulla Samad. Tarih el-Şier fil Kadim. Cilt 4. Taşbasma (tarihsiz). Fas. Arapça metni tercüme eden R. Hüseyinov'a teşekkür ederiz.

abidsin; bildiyini amelde gösterir, amel elediklerinin de ilmîni, ilmî delillerini bilir ve bu iki kategoriye birleştirebilir. Bu sentez yalnız Safevî ve Baba Samit tekkelerinde, Kızılbâş ocaklarında ve Azerbaycan'da kurulan diğer Bektaşî zaviyelerinde gerçekleşebildi.

Baba Samit'in başına etraf yerlerden toplanan müritlerin kurban tığlamaları, toplu yemek yemeleri, ayin yapmaları (muhtemel Cem ayini) Bektaşî ritüelinin Azerbaycan'da devam ettiğini göstermek açısından kaydadeğerdir. Hatta aradan beş yüzyıla yakın bir zaman geçmesine rağmen kurban kesimleri devam etmektedir. Belli bir dilekle ve dileyin kabulü ile alakalı Baba Samit türbesine gelenler kurbanlar kesip törenler yapır, toplu yemekler yerler. Bu Alevilerin ve Bektaşîlerin adak kurbanı dedikleri kurban ritüelinin modern varyantıdır. Baba'nın medfun olduğu türbeni ziyaret edenlerin bazıları bunu hürmet ve ihtiram alameti olarak da gerçekleştirebilirler. Mesela, 2015-2016 yıllarında Sabirabad ve Saatlı ilçelerinde derleme yaparken böyle bir kurban töreninin şahidi olduk. Kurbanı neden kestiniz sorusuna cevap, her şey hayırlı olsun, sağlık olsun, bolluk olsun şeklinde, oldu.

Şunu kaydetmek gerekir ki Baba Samit Ocağı'ndaki kurban tığlama âdeti belki de eski Alevî ve Bektaşî kurban ritüelinin bir kalıntısıdır. Ancak zamanla Cem ayini unutulduğundan bu bir saygı kurbanına dönüşmüştür. Kurbanın bir önemli tarafı da onun zorunlu olmasıdır, özellikle halk inancında kurban zamanı kesilecek hayvana su içirilmesi Baba Samit ananesi gibi değerlendirilir ve bu gelenek 16. yüzyıldan günümüze kadar devam edegelmektedir. Buraya kurban tığlandıktan sonra ciğer lokmasının yenilmesi, kurbanın kanının akıtılması için çukur kazınması, daha sonra çukurun toprakla kapatılması, kurbanlık hayvanın arta kalan (atılması gereken) parçalarının gömülmesini de ilave etmek mümkündür. Gerçi bu adetlerin birçoğuna İslami Kurban Bayramında da rast geliriz, ancak Baba Samit türbesinde bu âdete özen gösterilmesi vurgulanmalıdır. Bir önemli mesele de Baba Samit türbesindeki kurban ritüelinin Şîilerin kurban kesme ritüelinden farklılık göstermesidir.

Hem sözlü gelenekten hem de yazılı kaynaklardan Baba Samit'in (Said'in) Azerbaycan'a ne zaman geldiği, ilk önce nerede meskûnlaştığı, Şah İsmail'in gösterişi ile hangi tekkeden ve ne amaçla alınıp Aran'a getirildiğini öğrenmek imkânsızdır. Dosteli Türki ve onun yakın akrabası Aziz Türki bu Bektaşî şeyhinin bilinen ilk müritleridir ki öldükten sonra da müşidlerinin türbesi etrafında gömülmüşlerdir. Bilinen o ki bugün Sabirabad ilçesinin Şihlar adlanan köyünde günümüzdeki gelip çıkmış Baba Samit türbesi vardır. Türbenin kitabesinden anlaşıldığına göre bu yapıt 16. yüzyılın tarihi mimarlık abidesi olup (Nemetova, 1987; Nemet, 1992) Azerbaycan Türklerinin bütün zamanlarda ziyarette buldukları umut yeri olmuştur. Ayrıca köyün adının Şihlar olması, bu köyde tarikat mensuplarının toplandığını ve orasının Baba Samit'ten sonra meskûnlaştığı düşüncesini de akla getirmiş olur.

Bektaşîliğin Azerbaycan'da yayılması hakkında bilgiyi 1675-1676 yıllarında kim tarafından yazıldığı bilinmeyen "Tarih-i Alemarayi-İsmail", başka bir adla "Tarih-i

Alemarayı-Safevî” adlı kapsamlı tarih kitabından da alırız. Araştırmacılara göre Şah İsmail döneminin tarihi olaylarını en iyi bir biçimde ele alan bu kitapta 16. yüzyılın ilk yarısında Alevi ve Bektaşî toplumunun Safevî dönemi Azerbaycan’ı ile alakalarının geniş yer aldığı kaydedilmiştir (Musalı, 2010, 373-390). Şah İsmail’in önderliğinde Safevî Kızılbaş Devleti’nin kurulması büyük ölçekte Anadolu Kızılbaşlarının faal katkısıyla olduğu bilinen bir gerçektir. Yeni devletin varlığı büyük çoğunluğu Ehl-i Beyt yanlısı olan Türkmenlerin güvenç kaynağı oldu. Ancak Osmanlı Devleti ve ordusu ile iyi ilişkileri olan Bektaşî dedeleri açık bir biçimde Safevî Devleti’ni destekleyemediler. Bunun başlıca sebebi Babagan koluna mensub Bektaşîlerin lideri olan Balım Sultan’ın Osmanlı yönetimi tarafından Bektaşî tarikatının başına getirilmiş olmasıydı. Baha Said, bu işi II. Bayezid’in Anadolu’daki Bektaşîleri ve kısmen de olsa Kızılbaşları Safevî propagandasının tesirinden korumak maksadıyla yaptığını bildirir. Çünkü Balım Sultan’a bağlı bulunan Bektaşîler kendileriyle pek çok noktada müşterek olan Kızılbaşlar gibi Safevî yanlısı olmak yerine Osmanlı yönetimi yanında yer aldılar. Sadece Bektaşîliğin Çelebi kolu ve bazı bağımsız Bektaşî tekkeleri Safevî taraftarı olarak kaldılar. O nedenle Bektaşî geleneğinde II. Bayezid, Balım Sultan’ın müridi konumuna getirilmiştir (Ocak, 1992, 18).

Bektaşîliğin hem Çelebi hem de bağımsız Bektaşî kolları Şah İsmail Devleti ile gizli temasa geçtiler. Safevî Kızılbaş Devleti kurulan andan itibaren İstanbul Bektaşî tekkesinin dedesi olan Dede Muhammed adlı bir Bektaşî lideri Şahla alakayı pekiştirmek için kendi dervişlerinden Dede Hasan’ı bir mektupla ve bazı küçük hediyelerle Tebriz’e Şah İsmail’in yanına gönderdi. Başka bir kaynaktan ise Dede Muhammed’in bizzat kendisinin Tebriz’e gidip Şah’la görüştüğü ve hediyeleri kendi eliyle takdim ettiği kayıtlıdır. “Alemara-yi Safevî”de denildiği gibi:

“O Hacı Bektaş Veli tarikatı müritlerinden idi. Hak yolunda çok çileler çekmesinden dolayı kalbinin aynasını öyle saflaştırmıştı ki kendi marifet nuru sayesinde sır ehlinin kalbindeki surları pak pınar üzerindeki lepe gibi müşahede edebilirdi. Onun hizmetinde yaklaşık iki-üç bin müriti vardı” (Musalı, 2010, 376-377).

Ayrıca Dede Muhammed’in Dede Hasan’a Mekke ziyaretinden sonra Irak üzerinden Tebriz’e gitmesini buyurması “Alemara-yi Safevî”de şöyle anlatılır: “...ziyaretin bittikten sonra Etabat-i Aliyata gidersen, oradan da saltenet merkezi Tebriz’e vararsın”. Dede Hasan, uzun ve zorlu bir yolculuktan sonra Tebriz’e varıp Şah İsmail’le görüşmüş şeyhinin selamlarını sunmuş ve hediyelerini (tacın üzerine bağlamak için ebleği ve atının boynuna takmak için zingirov) vermiştir. Hatta “Tarih-i Alemarayı-İsmail”de denilir ki bu zat Şah İsmail’in hâkimiyete geleceğini önceden görmüş ve devletin kurulmasından derhal sonra has halifelerinden biri olan Dede Hasan’ı şahın yanına göndermiş, Şah İsmail’le gizli münasebetler kurmuştur (Musalı, 2010, 376-377).

Bektaşî dedesi Dede Muhammed’in Şah İsmail’le kurduğu gizli alaka başka kaynaklarla da tasdikini bulur. Şöyle ki “Cahanguşayi-Hakan” adlı tarih

kitabında da Rumeli sufilerinden Dede Muhammed'in Şah İsmail'le kurduğu alakadan konuşulmuştur. Ancak "Cahanguşayı-Hakan"da Dede Muhammed, Teke Türkmenlerin isyanına önderlik eden Şah Kulu Baba ile bağlantısı olan ve Tebriz'e müridi Dede Hasan'ı değil, kendisi giden ve Şah İsmail'e hediyeleri kendi takdim eden bir şeyh olarak gösterilir (Musalı, 2010, 377). Azerbaycan'da Baba Samit'in kendi tekkesi ve ona bağlı diğer tekkelerin varlığı Safevî dönemi Kızılbaşlarının Anadolu Bektaşileriyle sıkı ilişkisinden haber vermektedir.

3. Diğer Bektaşî Tekkeleri

Baba Samit tekkesi dışında Bektaşî tekkeleri 15-18. yüzyıllarda Aran'da, Şirvan'da, Muğan'da, Karabağ'da, Nahçıvan'da ve Güney Azerbaycan'ın Tebriz, Kazvin, Hemedan kentlerinde yayıldığı hakkında bazı tarihi kayıtlar mevcuttur (Maden, 2013). 17. yüzyılın seyyahı Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde Şirvan'da Pîr Dekrûh Sultan tekkesi, Pîr Merîzat Sultan tekkesi, Harac'da Şeyh Merza Sultan tekkesi, Tebriz'de İmam Rıza tekkesi, Mir Haydar tekkesi, Nahçıvan'la Tebriz sınırında Muhammed Şam-ı Gazan tekkesi, Hemedan'da ise Bağdat kapısı tarafında Şahrüh tekkesi ve Nihavend'de ve Kazvin'de Bektaşî tekkelerinin varlığı hakkında bilgi vermiştir (Maden, 2013, 102-123). Bu tekkelerin birçoğunun Azerbaycan'da Safevî Kızılbaş Devleti'nin kurulmasından sonraki döneme denk geldiği bilinmektedir. Ancak Evliya Çelebi'nin adlarını zikrettiği tekkeler hakkında bugün itibarıyla elimizde hiçbir bilgi yoktur.

Tarihi kayıtlara göre 16. yüzyılın başlarından itibaren Bektaşîler Babagan, yani yol oğlu ve Çelebi, yani bel oğlu koluna ayrılmıştı. Osmanlı Devleti esasen Babagan kolu ile iyi ilişkiler içinde idi. O nedenle de II. Bayezid Balım Sultan'ı Balkanlar'dan getirip Bektaşî Ocağı'nın başına geçirmişti ki kısmen de olsa Safevî etkisini bertaraf etsin. Çelebiler ve hiçbir kola karışmayan mustarkil Bektaşî tekkeleri ise Safevî Kızılbaş Devleti'nin hem kurulmasında hem de varlığını sürdürmesinde etkin rol almışlardı. Büyük ihtimalle kendini Hünkâr Hacı Bektaş'ın manevi oğlu adlandıran Baba Samit ve Nahçıvan Bektaşîleri Çelebi koluna mensup idiler.

Azerbaycan'da Bektaşîliğin yayıldığını gösteren ve bugün ziyaret edilen pirlerden biri de Kızılburun yarımadasının 7 kilometreliğinde bulunan Halil Baba piri. 17. yüzyıla ait edilen türbenin kitabesinde Nadi Aliyen duası yazılmıştır: "Meded ya Ali! Bizim mezhebimizde Hak sözü Ali'yi çağırmaaktır. Mucizeler yaratan Ali'yi çağır! Sen o zaman belalardan kurtulursun. Ya Muhammed! Senin peygamberliğin ve Ya Ali! Ya Ali! Ya Ali! Senin velayetinin yardımıyla bütün sıkıntılar ve kederler geçip gider" (Nemet, 1992, 60). Bugün göz ağrılarından şikâyet eden insanlar pire gidip şifa bulurlar, pire bez parçaları bağlayarak niyette bulunurlar. Ne yazık ki Halil Baba hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz, yalnız onun Baba Samit dervişleri topluluğundan olduğu bilinir. Bundan başka Şamahı ilçesinin gireceğinde Pirsaat adlı bir ziyaretgâh daha vardır. Bazı bilgilere bakılırsa Pirsaat'ın da Baba Samit dervişlerinden olabileceği mümkündür. Türbenin Şirvan bölgesinde, özellikle

de Şamahı'da yerleşmesi Safevîlerin Sünnî düşmanlığının, Sünnî olan bazı Şamahı ahalisinin de Şia düşmanlığının karşısını almak, halkı devletle bütünleştirmek siyaseti güdüdü. Bunu türbeni ziyaret eden Şiî ve Sünnî ahalinin terkihi de kanıtlamaktadır.

Aran'dan sonra Nahçıvan'da irşada başlayan Bektaşiler kendilerini Anadolu Bektaşileri ile akraba addediyorlardı. Nahçıvan Bektaşileri hatta Bektaşî soyadlarını 16. yüzyıldan bu yana korumaktadırlar ve kurdukları zaviye Sovyet döneminde kapatılsa da bugün müze gibi faaliyet gösterse de, zamanında irşad görevini layıkıyla yerine getirmiştir. Ancak Çarlık Rusyası zamanında başlayan takip ve sıkıştırma politikası, Sovyet döneminin ateist ideolojisi tarikatın tam kapatılmasına neden oldu (Bektaşî, 2018, 77-78). Sözlü kaynaklara göre Bektaşiliği Nahçıvan'a getiren ilk şahıs Canan Bey Bektaş'tır (Proverka Spiskov i Protokolov, Fond, 314). Ancak elde olan kısıtlı yazılı kaynaklarda da Nahçıvan'da Bektaşiliğin yayılması, faaliyeti değil, daha çok bu soyadını taşıyanların (Bektaşev, Bektaşî olarak bilinirler) hakkında bilgi verilmiştir. Bu bakımdan Nahçıvan'da Bektaşî tekkesinin veya zaviyesinin varlığını öğrensek de onun ne zamandan, hangi şartlar dâhilinde faaliyet gösterdiği meselesi aydınlatılmağa muhtaçtır.

Balım Sultan, Bektaşileri Safevî propagandasından kenarda tutmağa çalıştığı hâlde, Çelebiler koluna mensup olanlarla bağımsız Bektaşî Ocakları'na bağlı topluluklar Şah İsmail önderliğindeki Safevî harekâtına sempati duyuyorlardı (Savaş, 2002, 147; Yaman, 2007, 109-110). Muhtemeldir ki Nahçıvan Bektaşileri de Çelebi koluna mensup derviş topluluğu hâlinde Azerbaycan'a gelip yerleşmişlerdir. Çünkü O. Efendiyev'in de dediği gibi "iki Türk devletinin ilişkisi, ciddi siyasi ve mezhep farklılıklarına rağmen bu dönemde barış ortamında devam etmiştir" (Efendiyev, 2002, 95). Belki de bu ılımlı siyasetin sonucu idi ki Anadolu Alevi ve Bektaşiler rahat şekilde Azerbaycan'a, özellikle de Erdebil Ocağı'na gelerek ziyarette ve karşılıklı düşünce paylaşımında bulunurdular. Bu gidiş-geliş Yavuz Sultan Selim'in Diyarbakır'a Şafii Kürt aşiretlerini yerleştirip arada tampon bölge oluşturmakla sınırları kapatmasına kadar devam etti (Vural, 2020). Neticede hem Baba Samit derviş topluluğu hem de Nahçıvan Bektaşileri sınırın ötesinde kalan akrabalarından uzak düşüldü.

Azerbaycan'ın ikiye parçalandıktan sonra 190 yıldan fazla Rus ve kısmen de Avrupa kültürünün sınav meydanı olması dini ve tasavvufi aktivitelerin zayıflamasına ve yok olmasına getirip çıkarmıştır. Özellikle Sovyet döneminden bugüne kadar Nahçıvan bölgesindeki Bektaşilik, eğer bir tarikat gibi var olmuşsa da çoktan tarihin karanlık sayfalarında eriyip gitmiştir. Sadece o dönemden Bektaşilikle muhtemel bağlantısı olan bir zaviye kalmıştır ki o da irşad işlevini yerine getirmişse de onu en azından 150-160 yıl önce bitirmiştir. Buna sebep olan faktörlerden biri de Osmanlı padişahı II. Mahmud'un 1826 senesinde Bektaşî tekkelerinin kapatması hakkındaki fermanı oldu. Bundan daha önce Bektaşî Ocağı'na bağlı Yeniçeri Ocağı kapatıldı ve Topkapı Sarayı'nda yapılan toplantıya şeyhülislam, kazaskerler, ilmiye mensuplarının yanı sıra Mevlevî, Nakşi, Halvetî, Celvetî, Sadî, Kadîrî, Şazeli tarikatlarının şeyhleri

katıldı (Maden, 2018, 63). On üç şeyhin katıldığı, ancak Bektaşilerin ve onlara yakın olan tarikatların temsil olunmadığı bu toplantıda doğal olarak karar Bektaşiliğin kapatılması yönünde alındı. Karar verenlerin tümü diğer tarikat mensubu ve belki de etkili olanlar Nakşî olduğundan Bektaşilere karşı tutumları oldukça olumsuz idi. Bu tarihi olayın da mutlaka Anadolu Bektaşileriyle ilişkileri olan Azerbaycan Bektaşî Ocakları'na etkisi olmuştur. O nedenle Aran, Şirvan Bektaşileri kısa sürede Şiileştikleri gibi Nahçıvan Bektaşileri de ya din adamı ya da Sovyet parti organlarının üst düzey yöneticileri oldular.

Sonuç

Balkanların Müslümanlaştırılmasında ve Osmanlı topraklarına katılmasında Alevilerin ve Bektaşilerin belirleyici rolü olduğunu tarih unutmamıştır. Belki de Safevî döneminde Alevi ve Bektaşî tekkelerinin Azerbaycan'da geniş yayılma göstermemesinin sebepleri de onların Osmanlı Devleti ile münasebetleri bozmak istememelerine bağlanmalıdır. Herhâlde Azerbaycan ve Fars bölgesi resmen Şiileşene kadar Safevî-Bektaşî ilişkileri Çelebi kolu ve bağımsız Bektaşiler tarafından devam ettirilmekteydi. Onlar bununla da yetinmeyerek kendilerini Şahın askerleri addediyor, Safevî Kızılbaş Devleti'ni de kendi devletleri biliyorlardı. Osmanlılarla, yeni kurulan Safevî güçleri arasında zamanla bazı çatışmalar yaşansa da (Şehzade Selim'in Ustaclu Muhammed Han'la 1508-1512 Diyarbakır savaşları) Erdebil Ocağı'na büyük saygı duyan II. Bayezid ve Şah İsmail zamanlarında hiç bir ciddi savaş olmamıştır.

Yavuz Sultan Selim'in iki devlet arasındaki gerilimi tırmandırması, sınırları kapatması Bektaşilerin Azerbaycan'a rahat gidip gelmesini zorlaştırdı. Bu tarihten itibaren Safevi-Bektaşî ilişkileri zayıflama dönemine girdi ve 18. yüzyıla kadar var olan 10'dan çok Bektaşî tekkesi bir gerileme sürecine girdi. Nahçıvan Bektaşileri de 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tarikat faaliyetlerinden ferağat ettiler.

Bu makaleden çıkarılan sonuçları şöyle sıralamak mümkündür:

a) Azerbaycan'da kurulan Baba Samit tekkesi ve ona bağlı olduğu bilinen Pir Halil ve Pirsaat türbeleri, ayrıca Nahçıvan Bektaşî zaviyesi ve Bektaşî soyu önceden var olan Safavî-Bektaşî ilişkilerinin daha da güçlenmesine, sadece Safevîlerin Anadolu'da değil, Bektaşilerin de Azerbaycan'da etkin olduğunu ortaya çıkardı. Ancak Babagan koluna bağlı Bektaşiler Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldıkları hâlde, Çelebi koluna mensup Baba Samit dervişleri ve Nahçıvan Bektaşileri Safevî Devleti'nin en sadık insanları oldular.

b) İkiyüz yıllık (1301-1501) tarikat döneminden, kanonikleşmiş şeriate dönüş yapmakla Erdebil Safevî Ocağı yeni bir yola girmiş oldu. Tarihte bu Türkman Kızılbaşların kendi devletini kurmak çabaları idi ki, bunun uğruna tarikat şeriate feda edilmekle geriye dönüş gerçekleştirildi. Zira tarikatın edeb-erkânı, süluku, irşad öğretisi, hoşgörü felsefesi ile devlet kurmak (mümkün olsa da) ve onu yönetmek imkânsız idi. Ancak irşadın kesilmemesi için Anadolu'dan gelen (belki de davet

edilen) Bektaşî önderleri, tarikatla Şîilîği birleştirmeye, geçidin ağrısız-acısız olması için manevî köprü rolünü üstlenmiş oldular. Zira Şah İsmail'in, Şîilîği resmi devlet dinî ilan etmesine bakmaksızın bu Şîilik şimdiki Şîî teolojisinden uzak bir anlayış idi. Kendisini Hünkâr Hacı Bektaş'ın oğlu adlandıran Baba Samit ve müritleri, Nahçıvan'da ise kendilerini Bektaş soyu adlandıranlar iki yüz yıldan fazla bir dönemde tarihi misyonlarını başarıyla yerine getirdiler. Ancak onlar da bir müddetten sonra Şîileşme yoluna giderek tarikat vasıflarını kaybettiler.

c) Kuzey Azerbaycan'ın Muğan, Aran, Karabağ, Şirvan, Nahçıvan gibi bölgelerinde yayılan Bektaşî tekkeleri 19. yüzyılın başlarından itibaren hız kazanmağa başlayan Rus işgalinden sonra zayıflama ve yok olma sürecine girdi ve Sovyet ateist propagandasıyla da unutturuldu. Geriye Bektaşîlikle alakası olan birkaç türbe, ocak ve ziyaret yeri kaldı. Evliya Çelebi'nin hakkında bilgi verdiği Bektaşî tekkeleri ise tarihin tozlu yollarında yok olup gitti. Bektaşîlik belki de fiziksel olarak ömrünü başa vurdu, ancak bugün Saatlı ve Sabirabad'da, Karabağ'da, özellikle Cebrayıl'da ruhen yaşamaktadır. Baba Samit'in, Halil Baba'nın ve diğer Bektaşî tekkelerinin tarihi rolü Safevî hükümdarı I. Şah Abbas döneminde bozulan ve çağın gerisinde kalan, sürekli birbirleriyle çekişen, bu yüzden de Şah tarafından merkezden ve yönetimden uzaklaştırılan Kızılbaşların kırılan idari, siyasi ve manevî-sufi otoritesini en azından gelenek şeklinde yaşatmak oldu.

Kaynaklar

- Alekperov, Alesker. *İissledovaniya po Arheologii i Etnografii Azerbaycana*. Bakı: İzd-vo Akademii Nauk Azerbaycanskoy SSR, 1960.
- Altınok, Baki Yaşa. "Ehl-i Beyt ve Türkler". *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. Sayı 18 (2001): 205-213.
- Arjomand, Said Amir. "Safevî Dönemi İran'ında Dinî Taşkınlık (Gulüvv), Sufilik ve Sünnilik (1501-1722)", Çeviren: N.Musalı. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*. Vol. 7 (2016), Ahlen/Germany: 3-184.
- Azamat Nihat. "Erdebîlî, Alâeddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 11: 279. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası*. VII. Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1983.
- Baha, Said Bey. *Türkiye'de Alevi Bektaşî, Ahi ve Nusayri Zümreleri*. Haz. İ. Görkem. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000.
- Bayat, Fuzuli. "İslamın Millileşmesinde Türk Xalq Sufizminin Rolü", *Elmi Araştırmalar*, 1-2 (2000): 12-14. Bakı.
- Bayat, Fuzuli. "Safevî-Bektaşî İlişkileri ve Azerbaycan'da Baba Samit Tekkeleri", *Uluslar arası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi Bildirileri*. (2002): 181-196. Ankara.

- Bektaşî, Fikrət və Bəktaşî, Etimad. *Keçmişdən Günümüə Naxçıvan Bəktaşiləri*. Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2018.
- Browne, Edward **Granville**. *A Literary History of Persia*. Vol. IV. Modern Times (1500-1924), Cambridge: Cambridge University Press, 1924.
- Canatan, Kadir. “Türkiye’nin İsim Haritasının Temeli Olarak Ehl-i Beyt Sevgisi”. *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 62 (2012): 213-236. Ankara.
- Canpolat, Cemal. *Osmanlı Belgelerinde Aleviler Hakkında İdam ve Sürgün Fermanları*. İstanbul: Markiz Yayınları, 2012.
- Çetinkaya, Nihat. *Kızılbaş Türkler*. İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2004.
- Demidov, Sergey Mihayloviç. *Turkmenskie Ovliyadı*. Aşhabat: İlm, 1976
- Doğan, Eşref ve Çelik, Hasan. “Alevi Sünnî Bütünleşmesinin Önündeki Engeller: Tarihsel Yanlış Algılamalar”. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Yıl 7, Sayı 1 (2014): 121-138. Çorum.
- Efendiyev, Oktay. “Sultan II. Bayezid ve Şah İsmail”, *XIII. Türk Tarih Kongresine (4-8 Ekim 1999) Sunulan Bildiriler*, Ankara, 2002, s.89-95.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *100 Soruda Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatlar*. İstanbul: Gerçek Yayınları, 1969.
- İrəvan Əyalətinin İcmal Dəftəri*. Tərcümə Edənlər Z.Bünyadov və H.Məmmədov. Bakı: Elm, 1996.
- İvanov, Vladimir. *The Truth-Worshippers of Kurdistan, Ahl-i Haqq*. Bombay: E. J. Brill, 1953.
- Kütükoğlu, Bekir. *Osmanlı-İran Siyasi Münâsebetleri*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1993.
- Maden, Fahri. “Evliya Çelebi’nin Seyahatnâmesinde Bektaşî Tekke Ve Türbeleri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. Sayı 68 (2013): 89-128.
- Maden, Fahri. *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Melikoff, İrene. *Uyur İdik Uyardılar Ş Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları*. Çeviren T.Alptekin. İstanbul: Cem Yayınevi, 1994.
- Musalı, Namiq. “Anonim bir Safevî kaynağında Bektaşî ve Alevi Tarihine Dair Bilinmeyen Gerçekler”, *Hacı Bektaş Veli: Güneşte Zerresinden, Deryada Katresinden. Uluslararası Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri*. (2010): 373-390. Ankara: Dipnot Yayınları.

- Müneccimbaşı, Ahmet Dede (tarihsiz). *Sahayifü'l-Ahbar Fî Vekâyi'i'l-A'sâr (Müneccimbaşı Tarihi)*. Cilt III. Çeviren: İ. Erünsal. İstanbul: Tercüman.
- Naxçıvan Sancağının Müfəssəl Dəftəri*. Tərcümə edənlər: Z. Bünyadov və H. Məmmədov. Bakı: Elm, 2001.
- Nemət, Məşədixanım. Azərbaycanca Pirlər*. Bakı: Azərənəşr, 1992.
- Nemətova, Məşədixanım. *Əsrlərin Daş Yaddaşı*. Bakı: İşıq, 1987.
- Novokreşenova, T. M. “Pravovoy Status “Svyatih Plemyon” u Turkmen”, *Vestnik Nijnegorodskogo Universiteta imş N. İ. Lobaçevckogo. Seriya: Pravo*. No. 1 (2000): 73-75.
- Nur Ali-Shah, Elahi. *L'Esoterism Kurde*. Traduction et Commantere M. Mokri, Paris: Jean Herbert, 1966.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Balım Sultan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 5: 17-18. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Onat, Hasan. “Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine”, *İslâmiyât*, Cilt VI, Sayı 3 (2003): 111-126.
- Öngören, Reşat. “Safiyüddîn-i Erdebili”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35: 476-478. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Öz, Baki. *Alevilikle İlgili Osmanlı Belgeleri*. İstanbul: Can Yayınları, 1995.
- Öz, Mustafa. *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2011.
- Petruşevskiy, İlya Pavloviç. (1949). *Oçerki po İstorii Feodalnih Otnoşeniy v Azerbaycane i Armenii v XVI-naçale XIXvv*. Leningrad: İzd-vo Leningradskogo Gosudarstvennogo Ordena Lenina Universiteta im. A. A. Jdanova, 1949.
- Petruşevskiy, İlya Pavloviç. *İslam v İrane v VII—XV vekah*. Leningrad: İzdatelstvo Leningradskogo Universiteta, 1966.
- Petruşevskiy, İlya Pavloviç. *O Dohristianskih Verovaniyah Krestyan Nagornogo Karabaha*. Bakı: İzd-vo AzGNİİ, 1930.
- “Proverka Spiskov i Protokolov Eruvanskoy Bekskoy Komisii po Opredeleniyu Liçnih Prav Verhovnogo Musulmanskogo Sosloviya”. *Arhiv Nahçıvanskoy AR*, Fond 314, Deli 5,5.
- Roemer, Hans. “Kızılbaş Türkmenler: Safevî Teokrasisinin Kurucuları ve Kurbanları”, Çeviren: H. Yıldız. *Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 38 (2006): 81-92. Ankara.
- Smirnov, Konstantin Nikolayeviç. *Materialı po İstorii i Etnografii Nahiçevanskogo Kraya*. Bakı: Ozan, 1999.

- Solakzâde, Mehmed Hemdemi Çelebi. *Solakzâde Tarihi*. Cilt I-II. Hazırlayan V. Çubuk. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989.
- Sümer, Faruk. *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapukulu Ocakları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988a.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi. İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*. Cilt II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988b.
- Vural, Genç. "İdris-i Bidlîsî'yi Yeniden Düşünmek", *Kürt Tarihi ve Siyasetinden Portreler*. Derleyenler: Y. Çakmak, T. Şur. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, 31-43.
- Woods, John. *Akkoyunlular Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk 15. yüzyıl Türk-İran Siyaseti Üzerine bir İnceleme*. Çeviren S. Özbudun. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1993.
- Yaman, Ali. *Alevilik ve Kızılbaşlık Tarihi*. İstanbul: Noktakitap, 2007.
- Yampolskiy, Zelik İosifoviç. "Piri Azerbaycan", *Voprosi İstorii Religii i Ateizma*, VIII. МosкBa, 1960, s.34-42.
- Yampolskiy, Zelik İosifoviç. *Drevnie Religii Azerbaycana*. Baku: İzdatelstvo Akademii Nauk Azerbaycanskoy SSR, 1958.
- بيروت : المطبعة العظیم البغداد المطبعة : بيروت Şeyh Abdül Azim Bağdadi. Tarih-i Şuyux Minel-Etrak. Beyrut Taşbasma (tarihsiz).
- بيروت Şeyh İbn Osman قديم عن الشعراء من أترك (ج ٢) شيخ بن عثمان مدركة المطبعة : بيروت Mudriha. Tarihü'l Kadim Aynş al-Şuara Minel-Etrak. Cilt 2. Beyrut, 1981.
- المغرب : المطبعة : الملا صمد المطبعة : المغرب Al-Mulla Samad. Tarih el-Şier fil Kadim. Cilt 4. Taşbasma (tarihsiz). Fas.

Kaynak Kişi

Kaynak kişi (KK). Şöhret Bedelov, 1959 doğumlu, eğitimi üniversite, Saatlı. Derleyen F. Bayat, 2015.

